

‘Toen God zijn huis verliet’

Nationale
Kerkenaanpak

Kerkgebouw
als woonhuis

Woonkerk XL

VBMK ONDERTEKENT NATIONALE KERKENAANPAK

Voor u ligt NOVUS, een nieuw initiatief van de VBMK. Het prachtig vormgegeven magazine bevat langere artikelen betreffende religieus erfgoed. De Nieuwsbrief met korte actuele nieuwsberichten ontvangt u al enige tijd digitaal.

Op 10 november 2018 is in de Stevenskerk in Nijmegen de Nationale Kerkenaanpak ondertekend. De Minister van OCW, Ingrid van Engelshoven, ondertekende samen met vertegenwoordigers van de provincies, de gemeenten, erfgoedorganisaties, kerken, Museum Catharijne Convent, het Nationaal Restauratiefonds en de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerken in Nederland een aantal samenwerkingsafspraken. Doel van deze afspraken is een duurzaam perspectief voor (monumentale) kerkgebouwen. Voor de VBMK ligt daarin een opdracht om uiteindelijk tot een kenniscentrum te komen.

Sinds haar oprichting in 1981 heeft de VBMK zich ingezet voor meervoudig gebruik van kerkgebouwen, mede als mogelijkheid voor een betere exploitatie van deze gebouwen. De *Handreiking Religieus Erfgoed voor burgerlijke en kerkelijke gemeenten, van kerkelijk gebruik tot herbestemming* verschenen in 2008, het Jaar van het Religieus Erfgoed, is nog steeds een bron van inspiratie. Er zijn veel kerkgebouwen in Nederland. Daarvan zijn er nog in gebruik voor de eredienst, in een aantal gevallen ook met medegebruik. Veel kerken zijn inmiddels herbestemd en helaas zijn veel kerken uiteindelijk gesloopt. Er is dus duidelijk veel aan de hand. Daarom zijn de nu gemaakte samenwerkingsafspraken zo belangrijk. Met de extra middelen, die het huidige kabinet voor religieus erfgoed beschikbaar heeft gesteld, ziet de toekomst voor ons religieuze erfgoed er weer beter uit. De VBMK zet zich al meer dan dertig jaar in voor meervoudig gebruik van kerkgebouwen en wil hierbij zeker nu aandacht vragen voor

aspecten die misschien ondergesneeuwd dreigen te raken. Er is de komende jaren dus veel extra geld voor kerken beschikbaar, onder meer voor restauraties. De VBMK vindt het belangrijk, dat nu bij elke restauratie, ook aanpassingen ten behoeve van meervoudig gebruik worden uitgevoerd. De toegankelijkheid van gebouwen moet bevorderd worden ten behoeve van meervoudig en cultureel gebruik, maar ook voor de buurt en de omwonenden. Naast uitbreiding van de mogelijkheden voor meervoudig gebruik, blijft de VBMK pleiten voor het zoveel mogelijk herbestemmen van leegkomende kerkgebouwen. Dat is pas echt duurzaam! Ook disciplines als architectuur en stedenbouw zijn in dit verband belangrijk. Herbestemming maakt het mogelijk om architectonische belangrijke gebouwen te bewaren. Niet alleen een mooi gebouw blijft bewaard, de stedenbouwkundige opzet van een buurt kan eveneens in stand blijven. Denk hierbij aan de transformatie tot woonkerken, onderwerp van dit magazine.

Uitgedaagd door de afspraken in de Nationale Kerkenaanpak gaat in elke gemeente het gemeentebestuur nu in overleg met de lokale kerkbeheerders. Zes pilotprojecten moeten als inspiratie dienen. Alle partijen schetsen hun toekomstbeeld; gezamenlijk kunnen dan uitgangspunten worden vastgesteld. Dat maakt nieuwe ontwikkelingen in en voor kerkgebouwen mogelijk. De VBMK ziet met de ontwikkeling van deze Kerkenvisies opnieuw een van haar doelstellingen tot ontwikkeling komen en is ervan overtuigd dat veel van de kennis en ideeën die zij in de loop der tijd heeft aangedragen (zoals meervoudig gebruik, tussentijds gebruik, kerk als *common good*, het liturgisch plan, de museale en toeristische functie, veiligheid en duurzaamheid) erin verwerkt zal worden. Ik wens iedereen van harte een uitdagend 2019 toe.

Michiel Zonneville, *voorzitter VBMK*

COVERFOTO: FRANK VAN HANSHUIK

INHOUD

P3 Nationale kerkenaanpak

P4 Kerkgebouw als woonhuis

P12 De Kerk, een woongebouw voor studenten

P13 De Statenkoning

P14 Woonkerk XL

COLOFON

NOVUS is een uitgave van de Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland.

Postadres VBMK
Coehoornsingel 14
9711 BS Groningen
info@vbm.nl
www.vbm.nl

Redactie en samenstelling
Kees Doevendans en
Brigitte Linskens

Bezoekadres
Coehoornsingel 14
9711 BS Groningen

Vormgeving
John Stelck, Leiden

Financiële administratie
Bankrekening
NL65JNGB0005265271
t.n.v. penningmeester
VBMK Groningen

Druk
Puntgaaf drukwerk, Leiden

Dit magazine is gedrukt op 100% recycled papier

VBMK
VERENIGING MONUMENTALE
BEHEERDERS KERKGEBOUWEN

FOTO: RCE

Nationale kerkenaanpak Stevenskerk Nijmegen

De samenwerkingspartners ondernemen de komende jaren diverse acties waarvoor de minister 13,5 miljoen euro beschikbaar stelt.

Aanleiding voor de gezamenlijke kerkenaanpak zijn de groeiende zorgen bij de eigenaren van kerken en kloosters om hun gebouwen te exploiteren en in stand te houden. Steeds minder mensen in Nederland zijn religieus. Mede als gevolg daarvan sluiten kerkgebouwen hun deuren. Er is sprake van minder financiële armsgang en leegstand. Maar er zijn ook positieve geluiden. Het ontstaan van andere, nieuwe vormen van religiositeit en de groei van nieuwe geloofsgenootschappen bijvoorbeeld. Ook groeit de aandacht voor het belang van de kerkgebouwen met hun vaak prachtige interieurs en verhalen.

Het sluiten van kerkgebouwen voor de oorspronkelijke functie betekent niet per definitie het verlies van het gebouw. Nederland koestert in toenemende mate haar kerken en kloosters. Inmiddels kennen we een lange traditie waarin zorgvuldige en liefdevolle oplossingen worden gevonden voor meervoudig gebruik en hergebruik. De VBMK zet zich al meer dan dertig jaar in voor het behoud van kerkgebouwen door nieuw gebruik. Het doel van de samenwerking is een duurzaam toekomstperspectief te ontwikkelen voor de monumentale kerkgebouwen in Nederland. Dit kan alleen als alle partijen samenwerken. Zij doen dit met vijf programmalijnen.

1 KERKENVISIES

Gemeenten wordt de mogelijkheid geboden een kerkenvisie op te stellen. In principe worden alle kerken uit de gemeente hierbij betrokken en komt de visie in samenspraak met alle betrokkenen tot stand.

2 KENNIS

Kennis over religieus erfgoed wordt ontwikkeld en aangeboden.

3 DUURZAAMHEID

Er wordt geïnoveerd op duurzaamheid voor religieus erfgoed. Daarmee kan worden bijgedragen aan het verlagen van de energierekening en het terugdringen van CO₂.

4 TOEGANKELIJKHEID

De toegankelijkheid van kerkgebouwen wordt bevorderd. Zijn kerken vaker open, dan kunnen meer mensen genieten van de schoonheid van religieus erfgoed. Dat vergroot het draagvlak voor het behoud van het gebouw en draagt bij aan een verbeterde exploitatie.

5 DRAAGVLAK

Het draagvlak voor het behoud van kerkgebouwen wordt vergroot. Een groeiende groep jongeren komt niet of nauwelijks in kerkgebouwen. Dat geldt ook voor medeburgers met een niet-gelovige achtergrond. Door hen met de rijke betekenislagen van religieus erfgoed in aanraking te brengen, willen we het draagvlak ervoor vergroten.

SAMENWERKINGSPARTERS

- De minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap
- De Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG)
- Het Interprovinciaal Overleg (IPO)
- Het Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIO-k)
- De Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen in Nederland (VBMK)
- De Erfgoedvereniging Heemschut
- Het Museum Catharijne Convent (MCC)

Kerkgebouw als woonhuis

TEKST KEES DOEVENDANS

Het kerkgebouw is niet langer een woonhuis voor God, zo het dat al ooit is geweest. Voor bepaalde denominaties woonde Hij daar namelijk op het altaar. Het kerkgebouw moest dan ook altijd open en toegankelijk zijn. Het kerkgebouw was gewijd, mocht niet worden afgebroken of herbestemd, want de 'lamp moest blijven branden', in elke stad, elke wijk, elk dorp. Een mooie gedachte. Maar andere denominaties dachten er anders over. Het kerkgebouw mocht slechts geopend zijn tijdens de uren van de eredienst, men zou eens kunnen denken dat God alleen in de kerk te vinden is. Nee, Hij is alomtegenwoordig, woont overal, geeft overal thuis, altijd. Denk dus bij 'God' ook maar niet in de eerste plaats aan een kerkgebouw.

Dat die overvloedige kerkgebouwen nu worden herbestemd tot woningen voor mensen, betekent dat het kerkgebouw als gebouwtype – als zogenaamd *hyperobject* – aan transformatie onderhevig is, het krijgt een nieuwe betekenis, het seculariseert, wordt gedeeltelijk teruggegeven aan de wereld, krijgt een profane bestemming. Maar hoe nieuw is dat verschijnsel? Volgens de Vlaamse architectuurhistoricus Geert Bekaert kent het christendom geen eigen vormtaal, het is eigenlijk maar een armzalig geloof, kent zelfs geen heilig boek, alleen Christus. Het kerkgebouw is dus ook geen

Voor de eredienst overbodig geworden kerkgebouwen worden herbestemd voor wonen. In de kerk worden appartementen gebouwd. Het kerkgebouw wordt een woongebouw, de geloofskerk wordt een woonkerk. Een woonhuis voor mensen. De ruimte die het kerkgebouw is, wordt ingedeeld in bewoonbare eenheden.

christelijk of heilig ding, het is altijd een schepping geweest van én voor de gehele samenleving. Het was ván en was er vóór iedereen. Het gebouw was onderdeel van de stad en de stadsplattegrond, en vormde voor iedereen een huis. Het beantwoordde aan een collectieve ambitie, creëerde een ruimte die de alledaagse, niet altijd zo vrolijke wereld, verbond met een andere werkelijkheid. Het ruime gebruik van een kerkgebouw voor de samenleving, voor zowel eredienst, kunst, cultuur en debat, is nog steeds de doelstelling van de *Vereniging van Beheerders van Monumentale Kerkgebouwen* (VBMK).

Gotische kathedraal

Het grote voorbeeld van gemeenschappelijke ambitie is de gotische kathedraal. Het bouwwerk dat tot stand kwam als een collectief ontwerp vanuit de bouwloosden rondom het gebouw in wording, waar kunstenaars en ambachtslieden zich verenigden. Natuurlijk waren er sleutelmomenten, zoals de kathedraal Saint Denis, waar abt Suger in de 12de eeuw zijn invloed deed gelden. Maar het gotische kerkgebouw kende geen echte architect en ook geen duidelijk plan vooraf, het kreeg gedurende een lange tijd gestalte. Tijdens de langdurige bouwperiode werd het bouwconcept geregeld aangepast. Volgens historicus Johan Huizinga was het bouwen een spel. 'Men bouwde kerken en kathedralen, zoals

'Men bouwde kerken en kathedralen, zoals een kind met blokken speelt'

een kind met blokken speelt.' Maar wel vanuit een gedeelde theologie: het paste in een goddelijk wereldplan. Karl Scheffler (1935) zag in de gotische bouwstijl ook al een spel, de Gotische geest als de 'improvisatie van het ogenblik', anders dan de systematische Griekse geest. En filosoof Ernst Bloch, die de gotische stijl karakteriseerde als een streven naar omhoog, meende dat de rijke ornamentiek van het gotische gebouw correspondeerde met de constructie ervan. Die ornamentiek was afspiegeling van de natuur, allemaal bomen en takkenwerk. Carl Sedlmayer maakte van de gotische kathedraal wel een erg mooi thuis: het Hemelse Jeruzalem. Maar die interpretatie werd later afgedaan als een kunsthistorische fictie. Tenslotte Hans Jantzen. Hij legde de nadruk op het gotische kerkgebouw als een ruimte-ervaring, het gebouw belichaamde de *ruimteloosheid*.

Amor vacui

Over die ruimteloosheid gesproken. In architectuur en stedenbouw heeft de tegenstelling tussen de open, continue ruimte en de ruimte als een geborgenheid verschaftende plaats, een plek, vaak aangeduid als de abstracte versus de concrete ruimte, een grote rol gespeeld, een tegenstelling die ook bij de dimensie tijd speelde: de abstracte tijd, tegenover het concreet ervaren tijd van de gebeurtenis. De moderne architectuur en stedenbouw kozen voor de open ruimte, de leegte die rationeel was in te richten. Het ging terug op de interpretatie van René Descartes (1596-1650), dat de ruimte moest worden opgevat als de uitgebreidheid, waarin zich de dingen bevinden. Maar in recente architectuurbeschouwingen zien we ook een referentie naar Blaise Pascal (1623-1662), die in dezelfde tijd als Descartes, de ruimte ervoer als een oneindige leegte, die hem overigens wel deed huiveren. Maar de architectuur en stedenbouw van de moderne tijd overwonnen die huivering en verkozen amor vacui boven horror vacui.

'Dé-secularisatie: een profaan bouwtype werd een christelijk gebouw'

Daarom werd de moderne stad een open stad, een 'uitgebreide' stad met veel licht, lucht en ruimte. En de woning werd een doorzonwoning. Maar toen in de jaren zestig en zeventig veel mensen dat allemaal te gortig werd, kwam er een neoromantische golf en zochten architectuur en stedenbouw – in het voetspoor van existentiële filosofen – naar 'nieuwe geborgenheid'. Woningen kregen weer een traditioneel karakter: pannendaken, baksteen, een regionale stijl, 'boerenarchitectuur'. Men wilde mensen een 'plek' geven om zich thuis te voelen. Strakke stratenpatronen werden vervangen door grillige en organische structuren, het woonerf ontstond, beplant met 'stoepgroente'.

VAN GOGHKERKJE

Het zogenaamde Van Goghkerkje te Nuenen (1824-25), voorbeeld van een eenvoudig waterstaatskerkje, is nu vooral in gebruik voor sociaal-culturele activiteiten

In het protestantse waterstaatskerkje was de vader van Vincent van Gogh van 1882 tot 1885 predikant. In die tijd verbleef ook Vincent van Gogh in Nuenen en maakte hij zijn bekende schilderij van de gemeente die het kerkje verlaat. Aan het eenvoudige zaalkerkje in neoclassicistische stijl is in 1928 in afwijkende stijl en met toevallige beschikbare bouwmaterialen een consistoriekamer aangebouwd. Halverwege de 20ste eeuw werd het kerkje te klein voor de groeiende protestantse gemeente, die vanaf 1999 een nieuw gebouwde kerk in gebruik nam. Nu wordt het Van Goghkerkje gebruikt voor culturele activiteiten en bijzondere plechtigheden en vieringen.

antiquarische, uit de 19de eeuw stammende confrontatie van een naturalistische en een christelijke wereldvisie en als zodanig tot het immaterieel (intellectueel) religieus erfgoed worden gerekend. Hoe dan ook: vanaf 1850 kwam een heuse explosie van kerkgebouwen tot stand: de neogotiek, met een hernieuwd *horror vacui* aan tierlantijnen, ornamenten en beelden. Die explosie was vanwege de Rooms-katholieke emancipatie en vele gebouwen

FOTO: KEES DOEVENDANS

'Sijmons snakt naar de herleving van het Protestantse vormbesef'

THOMASKERK AMSTERDAM

Architect – Karel Sijmons

Bouwjaar – 1966 in Amsterdam-Zuid

Sijmons was auteur van het manifest 'Protestantsche Kerkbouw', waarin hij stelde dat het protestantisme geen eigen bouwstijl had. De architectuur van een kerkgebouw moest uitdrukking zijn van de 'protestantse sfeer'.

De inrichting van de Thomaskerk is bepaald door de protestantse eredienst: Woord, Doop en Avondmaal.

De kerk is nog steeds in gebruik voor de protestantse eredienst, maar de kerk beschikt ook over een theaterzaal voor lunchconcerten, voorstellingen en exposities.

FOTO: ARJAN BRONKHORST

kwamen voort uit de kerkfabriek van architect Pierre J. H. Cuypers (1827-1921). Daarnaast werden kerkgebouwen gebouwd, die verre van resoneerden met het beeld van een Godshuis. Een soort lokalen of verenigingsgebouwen, waar de gemeente kon vergaderen. Een beetje kaal, maar het Woord en de woorden waren voor protestanten voldoende. Door de herverdeling van de historische kerkgebouwen verrezen er nog tal van 'waterstaatskerken' in velerlei bouwstijl, van neoclassicistisch tot 'schattig'.

K.L. Sijmons: Protestantse kerkbouw

Een volgende hausse aan kerkgebouwen volgde na WOII. Architect Karel L. Sijmons Dzn (1908-1989), bekend van onder andere de Thomaskerk in Amsterdam-Zuid (1966), schreef in 1946, vanwege de 'urgentie' van kerkbouw, zijn manifest *Protestantsche Kerkbouw*. In het voorwoord vermeldt de latere hoogleraar kerkgeschiedenis H. Berkhof dat Sijmons 'snakt naar de herleving van het Protestantse vormbesef'. Het bouwen van kerken is niet alleen een technische en wetenschappelijke zaak, 'maar allereerst een geestelijke zaak' met als fundament 'het bouwen als geestelijk vraagstuk, als belijdenis'. Anders dan bij die gotische kathedraal speelde de tijd nu kennelijk wel een rol, al die kerkgebouwen moesten in korte tijd worden gerealiseerd, er was haast bij: 'Binnenkort worden er weer kerken gebouwd of hersteld. Wij kunnen het voor eeuwen verknoeien'. Aan de andere kant: 'Wij kunnen voor eeuwen vormen scheppen, waarin de reformatorische geest zich thuis weet'. De productie van Godshuizen moest gelijke tred houden met de massawoningbouw in al die naoorlogse uitbreidingswijken. Er ontstonden derhalve vele vormen, maar de reformatorische geest hield het er slechts enkele decennia uit. De huidige statistieken tonen het aan. De waarschuwing destijds van theoloog K.H. Miskotte, dat er een overvloedigheid aan kerkgebouwen zou

ontstaan, ging samen met zijn vrees voor een verraderlijke religieuze herleving, die hij associeerde met heidendom en nihilisme. Die herleving vond inderdaad plaats, zo wordt nu vaak geconstateerd. De kreet 'religie is terug!' klinkt als een schrale troost bij dat zoveelste statistisch onderzoek dat mensen minder naar de kerk gaan: ja, we zouden niettemin nog door en door religieus zijn! Toegegeven: de betekenis van religie is veranderd. Toen had het nog iets te maken met geloof en theologie, het ging over God en mensen, nu verwijst religie enerzijds naar allerlei 'rituele' praktijken, anderzijds naar vormen van individuele spiritualiteit. En soms komt het religieus erfgoed om de hoek kijken voor wat cultuurchristendom.

Protestantse sfeer

Sijmons beschouwt een kerkgebouw als een bijdrage aan de cultuur. Maar de relatie tussen kerk, kunst en cultuur is moeizaam. Kunst is geen luxe, maar 'het resultaat van de verhouding van de mens tot God en de wereld. In de kunst, in de architectuur, drukt zich die verhouding uit.' Maar het protestantisme is zich daar te weinig van bewust. Daarom blijven veel gebouwen van Christelijke instellingen, hetzij ziekenhuizen, of scholen, kerken of gestichten, beneden die hoge maatstaf', meent Sijmons. Architectuur is een belijdenis. 'In cultureel opzicht lijkt het vaak of de Kerk zich voor haar bestaan excuseert, in plaats van in het bewustzijn, dat alleen in de Kerk der redding der wereld ligt, daarvan ook op cultureel gebied te getuigen. De gebouwen der Kerk, voor welk levensterrein ze ook bestemd zijn, dienen in hun verschijning de boodschap die de kerk te brengen heeft, waardig te zijn.'

Kennelijk heeft niet alleen het protestantisme last van een moeizame relatie geloof, kunst en cultuur. Zowel Rome als de Reformatie waren vanaf de 19de eeuw, door 'hun geestelijke machteloosheid' niet in staat gebleken kerken te bouwen die 'waarlijk kerken' zijn. De periode van de 'laatste anderhalve eeuw' beschouwt Sijmons als een periode van verval, die niets moois heeft opgeleverd.

Vergelijkbaar met Bekaert, geeft Sijmons aan dat het protestante kerkgebouw geen eigen architectuurstijl heeft. Maar er is wel een protestantse *geest*. Zoals Berkhof hem interpreteert: 'Het is de geest der innerlijkheid. En deze geest scheidt zijn eigen vormen'. Kern voor Sijmons is de protestantse *sfeer*. 'De sfeer, die ontstaat bij een sterk geconcentreerd geestelijk leven.' (p. 15) Zelfs de gotische kerkgebouwen die door de Reformatie 'werden overgenomen', maar die van origine voor de Roomse eredienst zijn gebouwd, en dus historisch niet bij de protestantse kerkgebouwen kunnen worden ingedeeld, ademen een protestantse sfeer. Die sfeer kunnen we slechts 'in vage trekken' omschrijven, meent Sijmons, men moet haar 'zien én voelen', evenals 'én horen om de zuivere en de valse tonen te onderscheiden'. Zo zien we in het kerkgebouw het 'protes-

'Architectuur is een belijdenis'

tantse bruin', dat staat tegenover het protestantse wit. 'Het bruin van het eikenhouten kerkmeubilair tegen het wit van de effen gepleisterde muur'. En daartussen 'een prachtig gamma van fijne grijzen en okers – van de natuurlijke kleur van de natuursteen of van het even getinte pleisterwerk van constructiedelen, van pijlers en bogen. Het grijsblauwe van de stenen vloer, het zwart van de aankondigings- en memorieborden, met goud opgelegd. En daartussen dat alles het geschitter van koper! Het koper van de lichtkronen, van de krullen boven de ouderlingenbanken en van het doopvont.' Sijmons spreekt in dit verband over protestantse *mystiek*. Overigens: uitvoerig wordt de rol van koper belicht in *Koper in Kerken* (2018), een recente uitgave van de vbmK in samenwerking met de *Stichting tot Behoud van het Oud-Hollands Gietersambacht*. Volgens Sijmons kan de protestantse sfeer het enige uitgangspunt voor de architect zijn, ook voor het naoorlogse kerkgebouw. Want alleen in de kerken die genoemde sfeer uitstralen, voelen wij ons 'volkomen

thuis'. De modernistische invalshoek wordt afgewezen, het modernisme is a-religieus, het rationalisme dat er aan ten grondslag ligt heeft zichzelf verteerd en gaat ten onder. Ook een andere invalshoek wijst Sijmons af, namelijk de 'eigen persoonlijke religieuze beleving'. Die is niet 'algemeen' genoeg.

Kolenkit en bungalowkerk

Een andere bekende naoorlogse kerkarchitect was Marius F. Duintjer (1908-1983). Hij bouwde onder meer de Opstandingskerk, bijgenaamd de 'Kolenkit', in Amsterdam (1956), een kerkgebouw waarin traditionele en moderne vormtaal het met elkaar op een akkoordje gooiden: *shake hands*. Eigenlijk een stukje postmoderne architectuur avant la lettre, een vorm immers met een dubbelzinnige associatie, kerkgebouw én kolenkit, iets verhevens en iets alledaags tegelijkertijd. Maar ook een vorm die nog het streven naar omhoog kent.

Die Kolenkit is een van Duintjers zogenaamde 'kathedrale' kerken. Daarnaast bouwde hij – net als Sijmons – een Thomaskerk (1962), namelijk in Zeist, die wordt aangeduid als een van zijn zogenaamde *bungalowkerken*. De bungalow was intussen een modern en geijkt type woonhuis geworden, dat zijn oorsprong vond in de koloniale villa, een universele vorm (King, 1984), niet alleen geschikt voor wonen, maar als type ook voor kerken en scholen – men bouwde eveneens zogenaamde 'bungalowscholen'. Het Zeister kerkgebouw was volledig transparant, als een doorzonwoning. Een toren ontbrak. Misschien wel tegen de zin van de Zeister overheid. Wilde bijvoorbeeld de seculiere gemeente in Almere juist niet dat het kerkgebouw aan het legendarische grachtje van een toren werd voorzien, want dat hoorde toch zo? Hoe dan ook, intussen werd God kennelijk gerekend tot de hogere middenklasse dat Hij zich zo'n woonvorm als een bungalow kon permitteren. Maar Hij hield het er niet uit, want de Thomaskerk in Zeist is al niet meer in kerkelijk gebruik.

Bungalow of torenflat

Sijmons wees de 'eigen persoonlijke religieuze beleving' af als invalshoek voor kerkarchitectuur. Die trof hij bijvoorbeeld ►

OPSTANDINGSKERK

Architect – Marius Frans Duintjer (1908-1983)
Bouwjaar – 1955-1956.

De Hervormde 'Opstandingskerk' (oftewel 'de Kolenkit', een bijnaam ontleend aan de hoge klokkentoren) is een wederopbouwkerk in Amsterdam Sloterveer. De in rode baksteen gebouwde kerk is door ds W.G. Overbosch aangeduid als een kerk van Duintjers 'kathedrale type', dit in contrast met zijn Thomaskerk in Zeist en Johanneskerk in Rijswijk, gebouwd in een moderne rechthoekige stijl (radiotoespraak Overbosch, 17 maart 1963, ook opgenomen in Mededelingen Van der Leeuwstichting). De kerk is nog steeds in religieus gebruik, nu door een Pinkstergemeente.

FOTO'S: COLIN PRICE

THOMASKERK ZEIST

Architect – Marius Frans Duintjer (1908-1983)
Bouwjaar – 1962, Nederlands Hervormde kerk in villawijk Kerckebosch te Zeist.

De Thomaskerk in Zeist vormt tezamen met Duintjers Johanneskerk te Rijswijk (1962) een tegenhanger van zijn 'Kolenkit'. Ds Overbosch zei over deze kerk: 'zowel in Rijswijk als hier in Zeist heeft men de neiging van een bungalow des Heren te spreken', zoals Ds van der Ham zich bij de opening van de Johanneskerk uitdrukte. Overbosch voegt eraan toe, dat de Thomaskerk 'een willekeurige aula (zou) kunnen zijn van een schoolgebouw of iets dergelijks'. Dat het hier om een kerk gaat, men zal het wellicht aanstonds vermoeden naar aanleiding van het in de omringende plantsoenaanleg opgestelde 'teken' (een uiterstgecompliceerd 'kruis' van zware eikenhouten balken, over de iconografische zin en de liturgische betekenis waarvan nog wel het nodige te zeggen zou zijn). Dit kruis – fungerend als een soort losstaande toren – is inmiddels verdwenen (er rest nog slechts een stompje in het gras) en de Thomaskerk, met zijn vele nevenruimten, heeft geen kerkelijke functie meer. In oktober 2015 nam de PKN-gemeente met een vesperdienst en avondgebed en afscheid van haar 'bungalow'. De kerk heeft nog geen nieuwe bestemming.

aan bij architect Marinus J. Granpré Molière (1883-1972), die zijn rooms-katholieke achtergrond in zijn werk deed gelden en ook in zijn colleges als hoogleraar in Delft nadrukkelijk naar voren bracht. Denigrerend wordt hij wel als vertegenwoordiger van het 'Roomse Bouwen' afgeschilderd, meer waardeerend als betrokken lid van de 'Delftse School' in de architectuur, tegenhanger van het modernisme in architectuur en stedenbouw. Godsdienstwetenschapper Gerardus van der Leeuw noemde hem in zijn theologische esthetiek *Wegen en grenzen* (herziene uitgave 1955) als voorbeeld van een goede bouwmeester: een schepper binnen én voortzetter van de Schepping: God schiep door de hand van de architect.

Sijmons echter, vindt de benadering van Granpré Molière te veelzijdig of liever: een allegaartje, een cultureel van alles en nog wat, waardoor de Hollandse cultuur het kind van de rekening wordt. We dwalen zo af naar andere delen van cultureel Europa. Molières esthetica is gebaseerd op de klassieke, oudchristelijke, byzantijnse, romaanse kunst en gotiek, maar 'over onze eigen (protestantse) cultuur uit de 16de, 17de en 18de eeuw wordt nauwelijks gerept'. Het 'positieve protestantse bewustzijn' is bij de Delftse School te zwak 'dan dat zij inzake de kerkbouw als gids zou kunnen optreden'.

Granpré Molière had grondig nagedacht over God, het kerkgebouw, wonen en het woonhuis en voelde zich ongetwijfeld niet thuis in de protestantse sfeer. Hij wilde terug in de geschiedenis, tot vóór de Gotiek, die hem nog te veel symboliek vertoonde. De Barok daarna kenmerkte zich weer door te veel esthetiek, zo schreef hij in 1964 in *Het Huis in de Twintigste Eeuw*. Maar het modernisme daarna had alleen vormen die waren gebaseerd op functie en nut. Dat was teken van een 'negatieve beschaving'. Daarin stemde hij overeen met Sijmons. Molière vond het onbegrijpelijk, dat men in de publicatie *Op zoek naar het kerkgebouw van morgen* (1964) terecht stelde: de voornaamste eigenschap van het Godshuis is bescheidenheid, maar vervolgens doorschoot door het zwaartepunt van een kerkgebouw te zoeken in de functie: 'Onze

LUDGERKERK

Architect – Gerard Schouten (1924-2000)

Bouwjaar – 1969 als Rooms-katholieke kerk tot 2001. Nu omgevormd tot een wooncomplex de Ludgerhof.

De karakteristieke Ludgerkerk te Lichtenvoorde uit de jaren zestig van architect Gerard Schouten (1924-2000) was een soort houten doos. Deze bevond zich in een ommuurde tuin, ontsloten door lage poorten. De kerk verloor zijn religieuze functie in 2001 en werd volgens een herontwerp van Atelier PRO, Den Haag,

omgebouwd tot een complex woningen, waarbij de oude kerkruimte binnenste buiten werd gekeerd tot hof, de Ludgerhof. 'De kerk ombouwen tot woningen was geen goed plan. De plek van de samenkomst zou zo verdwijnen. Door twee maal acht zeer ruim opgezette woningen tussen de kerkwand en de hofmuur toe te voegen, transformeerde atelier PRO deze exceptionele kerk tot een bijzondere woonvorm met respect voor het originele bouwwerk, waarbij de kerkruimte tot plein werd en de houten binnenwand tot buitenwand', aldus de website van Atelier PRO, Den Haag.

gebouwen zijn er dan ook niet meer om iets tot uitdrukking te brengen of te betekenen', maar 'om gebruikt te worden'.

Molière kon niet wennen aan het naturalisme van de 19de en het daaruit voortgekomen modernisme en functionalisme van de 20ste eeuw. Maar als neothomist kon hij er niet onderuit: de geschiedenis kende een noodzakelijke ontwikkeling, dus die Verlichting en dat modernisme waren onvermijdelijk. Het kon niet anders. En ook dat verfoeide idee van de ruimte als leegte en uitgebreidheid. Maar die twee konden niet het laatste woord hebben. De geschiedenis ging verder. De uitgebreidheid moest worden vormgegeven vanuit een bepaalde ruimtelijke compositie, die zich verzette tegen naturalisme en functionalisme. Molière vond ook de moderne bungalow een gruwel, die hij tegenover de torenflat stelde. Dit laatste woningtype was 'gebaard' door het rationalisme. Het was alsof de torenflats 'ons met hun grote staarogen toefluisteren: gij mensen vertegenwoordigt een onmetelijke macht en een hoge heerschappij over de stoffen en de krachten van de natuur'. Maar wel op voorwaarde 'dat ge ondergaat in de massa (...), dat ge afziet van de aarde onder uw voeten en van de hemel boven uw hoofd'. En lang zult u het in die flat niet uit hoeven houden: U bent de heer. De hele wereld staat voor u open. De lift brengt u naar beneden en buiten wacht de auto. Alles is voor u. Alles. Behalve, nu ja, behalve uw eigen ziel'.

Tegenhanger van de torenflat was die andere eigentijdse woonvorm, de bungalow, die dus ook al model voor het kerkgebouw was geworden. 'Hier gaat men niet op in de massa. Hier betreden uw voeten wel de aarde.' Het dak kan naar de hoge hemel verwijzen en natuur en kunst kunnen elkaar

'U bent de heer. De hele wereld staat voor u open'

ontmoeten: 'breuksteen en gekloofd hout misstaan hier niet en de vegetatie groeit naar uw welbehagen door deuren en ramen het huis binnen', aldus Molière. Maar wel op een belangrijke voorwaarde: 'Dat ge emigreert uit uw stad en dat ge onderduikt in het groen, dat ge de natuur die uzelf vertegenwoordigt ondergeschikt maakt aan de natuur die u omringt'. Het lijkt alsof woonerf en stoepgroente zich al aandienen! Maar vooral representeerden torenflat en bungalow voor Molière respectievelijk 'samenzijn-zonder-geborgenheid' en 'geborgenheid-zonder-samenzijn', volgens hem twee onvermijdelijke psychologische momenten in de universele beweging van het schepsel naar het huis van de Schepper. 'En iedere woning is een rustplaats op die weg.' Met Novalis verzucht Molière op romantische wijze: 'Wohin der Mensch geht, immer nach Hause'. Maar zag Molière ook een reëel alternatief voor bungalow en torenflat? Ja, de hofwoning oftewel: woningen, zij aan zij, rug aan rug, gegroepeerd rondom een gemeenschappelijke hof. Een woonvorm, die terugging op het antieke atriumhuis. 'Het is een huis dat in zijn zuiverste vorm naar buiten geheel gesloten is en naar de binnentuin geheel open.' Het herontwerp van de uit 1969 daterende Ludgerkerk te Lichtenvoorde, die zijn religieuze functie verloor, is van deze woonvorm een voorbeeld. De Ludgerkerk werd de Ludgerhof, van geloofskerk naar woonkerk.

Literatuur

Geert Bekaert – *In een of ander huis*, Den Haag, 1967

Ernst Bloch – *Zie: Hoofdstuk Architectonische Utopieën*, in: Martin Plattel, *De rode en de gouden toekomst*, Bilthoven, 1975

M.J. Granpré Molière – *Het Huis in de Twintigste Eeuw*, Brochure in beperkte oplage, 1964

Johan Huizinga – *Herfsttij der Middeleeuwen*, oorspronkelijke uitgave 1919

Anthony D. King – *The Bungalow, The production of a global culture*, London/Boston, 1984

A.J.J. van Rooy, C.A. Smal – *Op zoek naar het kerkgebouw van morgen, Mens kerk en parochie in een nieuwe tijd*, in opdracht Sint-Adelbert Vereniging, Utrecht, 1964

Karl Scheffler – *De Geest der Gotiek*, Amsterdam, 1935

Wilhelm Schlink – *The Gothic Cathedral as Heavenly Jerusalem: A Fiction in German Art History*. In: Bianca Kühnel (ed), *The Real and Ideal Jerusalem in Jewish, Christian and Islamic Art*, Jeruzalem 1998, pp. 275 - 285

K. H. Sijmons Dzn – *Protestantsche Kerkbouw*, 's-Gravenhage, 1946

Transformatie

En nu dan, nu veel van die kerkgebouwen van neogotiek en naoorlogse vooruitgang overtollig zijn, is er een ander urgentie dan na WOII. Niet opbouw, maar transformatie. Kan het overtollige kerkgebouw nog iets voor ons betekenen? Of kunnen we ons alleen maar afvragen of het gebouw nog een zeker *nut* kan hebben? De Kolenkit is in 'doorgaand religieus gebruik', de bungalowkerk ligt er kerkelijk verlaten bij. De Protestantse Kerk Nederland, dwalend op weg naar huis, denkt al niet meer in gebouwen, maar – met een terminologie uit de woonerfomantiek van de jaren zeventig – in *plekken*: kerk- en pioniersplekken. Intussen vestigen mensen zich in overtollige kerkgebouwen, in daarin gebouwde appartementen, zoals destijds in een torenflat: geborgen-zonder-samenzijn. De leegte wordt gevuld. Het kerkgebouw wordt een woonhuis, een woonhuis voor mensen. De betekenis van het overtollige kerkgebouw wordt gezocht in een basisbehoefte van de alledaagse leefwereld van mensen, van het gebouw rest dan een bepaalde vorm, die wij van oudsher associëren met een kerk. Want wij willen dat kerkgebouw graag in onze persoonlijke herinnering bewaren, omdat het verwijst naar gebeurtenissen uit ons leven (doop, belijdenis, huwelijk) of het tot onze collectieve herinnering rekenen als symbool van een van de bronnen van onze cultuurgeschiedenis en beschaving. Daarbij speelt de kerktoren vaak een bijzondere rol, deze is het kerkgebouw en is ons aller 'visueel eigendom'. Die toren is een ruimtelijk herkenningspunt, een baken. De omgevingspsychologie komt een handje helpen om het nut van het overtollige kerkgebouw te bepalen. ■

Dank aan Peer Houben, die behulpzaam was bij het vinden van de voorbeelden.

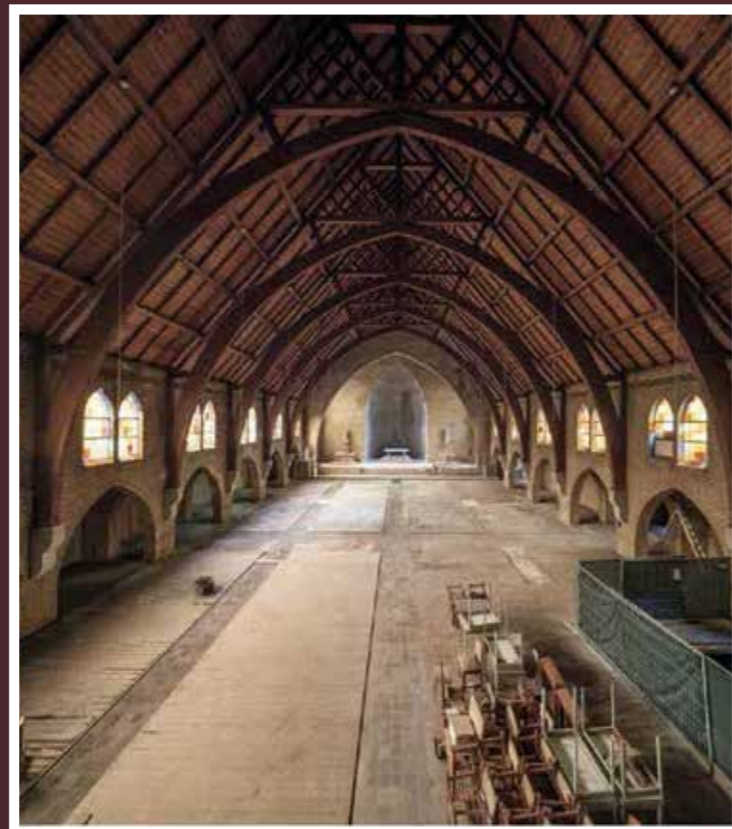
FOTO'S: JATELIER PRO

DE STATENKONING

TEKST KEES DOEVENDANS
ARTIST IMPRESSIONS ARCHITECTENBUREAU RVDW

De Christus Koningkerk (1930) aan het Statenplein in Hillegersberg, Rotterdam, is ooit ontworpen door architect Herman de Vries (1895-1965). De kerk maakt deel uit van een stedenbouwkundig ensemble en is daarom een bouwsteen van de buurt.

Sinds 2003 staat de kerk leeg. De kerk verloor door blikseminslag zijn torenspits. Accresco Vastgoed heeft het initiatief genomen in de kerk 24 (huur)appartementen te realiseren onder de naam De Statenkoning. Het ontwerp is van architectenbureau Rutten Van Der Weijden (RVDW, Rotterdam). De brochure vermeldt, dat de appartementen als het ware 'zweven' in de kerk, zodat de bijzondere ruimtelijke sfeer van het kerkgebouw waarneembaar blijft. Onder de kerk bevinden zich parkeerplaatsen en bergingen.

De Kerk – een woongebouw voor studenten

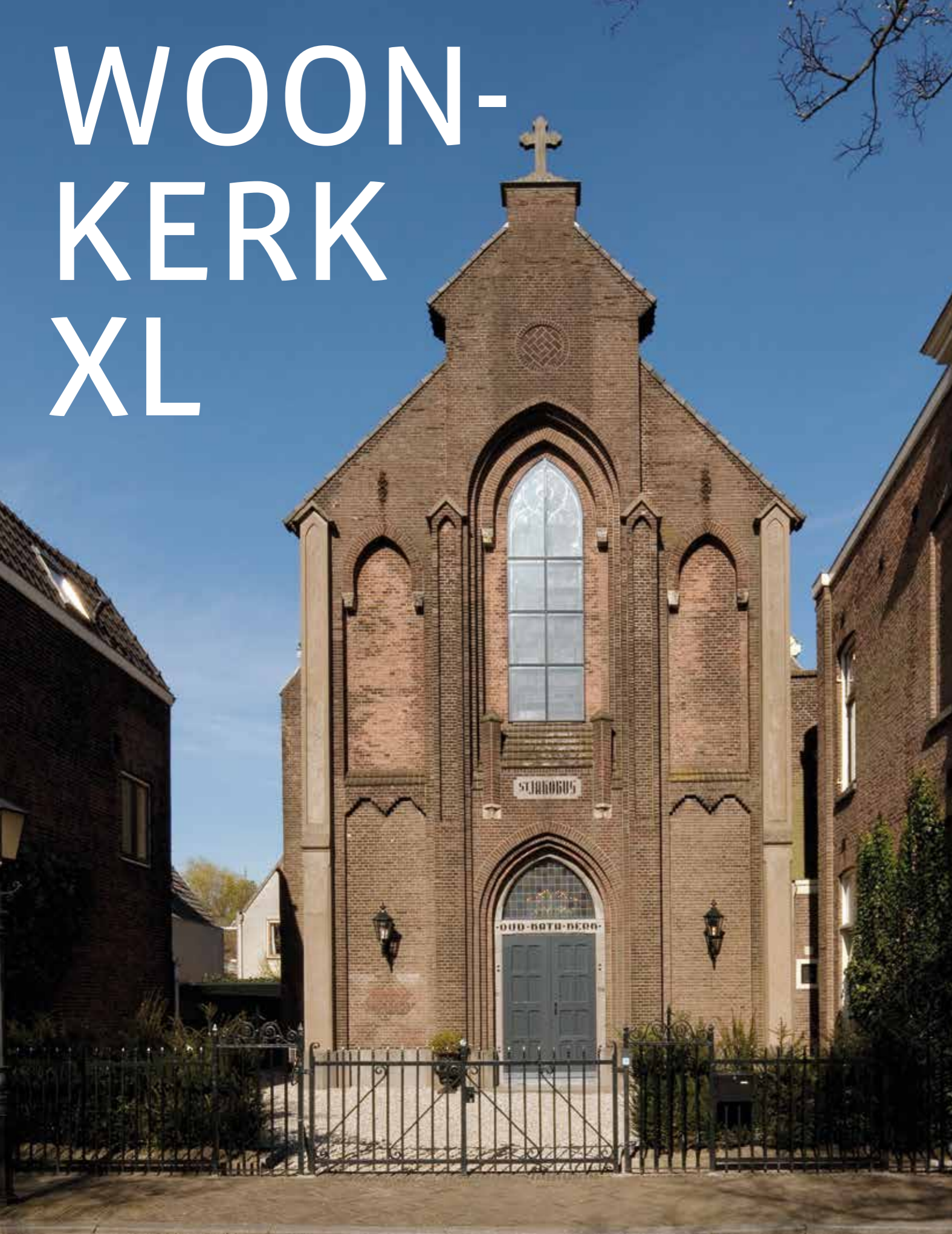
Woningbouwvereniging Woonstad Rotterdam heeft de neogotische Allerheiligste Verlosserskerk aan de Goudse Rijkweg midden jaren tachtig gereed van de sloop door deze als woonkerk voor studenten in te richten.

Kerkgebouw en kloostercomplex van de Redemptoristen dateren oorspronkelijk uit 1882 en zijn een schepping van de bekende kerkarchitect Johannes Kayser (1842-917). In 1979 verloor de kerk haar toren door een brand. Het gebouw, genaamd De Kerk, heeft verschillende soorten woningen. Er zijn 170 kamers in twee-, drie- of vierpersoonsunits, 36 studio's en 6 samenwoonunits. Daarnaast zijn er voorzieningen als dakterrassen, een patio en inpandige fietsenstallingen. (www.ditonsrotterdam.nl/bijzonder-bezit) Het middenschip dient als open toegangsruimte, de oorspronkelijke refter is voor studenten die elkaar willen ontmoeten of een feestje willen bouwen.

FOTO'S: WOONSTAD ROTTERDAM

WOON- KERK XL

TEKST ANNETTE LIETH EN BRIGITTE LINSKENS
FOTOGRAFIE FRANK VAN HANSWIJK

In 1870 gaf het bestuur van de Oud Katholieke Parochiegemeenschap Utrecht opdracht tot het bouwen van een kerk met pastorie. De St. Jakobus van architect Gerardus Gerritsen werd een sober aangeklede kerk, als enige in Utrecht gebouwd in de zogenaamde stucadoorsgothiek. De kerktoren aan de voorzijde bleek te zwaar voor het fundament en werd in 1889 afgebroken. In 2009 werd de kerk onder architectuur verbouwd tot een prachtige moderne stadsvilla: WoonkerkXL.

Transformatie

Sinds 1991 worden er geen diensten meer gehouden in de kerk. Tot 2007 werd zij gebruikt als showroom voor antieke meubelen en als vergaderruimte. Ook vonden er concerten plaats, waarvoor toentertijd een tussenvloer is aangebracht. Deze tussenvloer vormde bij de verbouwing tot woning een belangrijk uitgangspunt voor het ontwerp, maar is ingrijpend aangepast om de ruimtelijke kwaliteiten van de kerk terug te brengen en door middel van zichtlijnen te benadrukken. Op de begane grond zijn diverse woonfuncties gerealiseerd zoals slapen en werken. Indirect daglicht voor deze functies treedt binnen via gaten en openingen in wanden en vloeren.

De houten vloeren, de glas-in-loodramen en oude deuren van de kerk zijn behouden en plaatselijk hersteld. Het woonvolume is in detail 'los gehouden' van het gebouw en is zo te beschouwen als een tijdelijke 'bewoner' van de kerk. Het strakke nieuwe wit gestucte volume is opgebouwd uit staal, hout en plaatmateriaal. De dichte borstweringen begeleiden de zichtlijnen en begrenzen de plekken van de living. Glasvlakken bieden steeds weer een ander doorzicht op delen van de kerk.

Het oorspronkelijke 14 meter hoge schip is indrukwekkend, maar het ontwerp van het woonvolume zorgt dat de menselijke maat nergens uit het oog wordt verloren.

Daglicht komt binnen via de oorspronkelijke glas-in-loodramen. Alleen aan de achterzijde naar de tuin zijn nieuwe puien gemaakt om de tuin te kunnen bereiken en de eetruimte extra daglicht te geven. Voor het overige is de kerk aan de buitenzijde volledig intact gehouden.

De ruimtelijkheid van de kerk is behouden gebleven juist ook omdat de eigenaren het wilde transformeren tot slechts één woning. Met minimale ingrepen door Zecc architecten herleeft de heldere soberheid die de St. Jakobus ten tijde van architect Gerardus Gerritsen kenmerkte. ▶

Een gesprek met de eigenaar en de architect

[Inmiddels is de kerk verkocht en is er een nieuwe bewoner]

Was u bewust op zoek naar een pand dat geschikt was voor herbestemming?

Wij waren niet op zoek naar een nieuwe woning, we hadden namelijk net een kapel verbouwd tot woonhuis in de binnenstad en hadden de intentie om daar heel lang te blijven wonen. Toen we zagen dat deze kerk te huur stond en we erachter kwamen dat de eigenaar het misschien wel wilde verkopen, vonden we dat een kans die we niet konden laten lopen.

Het is uitzonderlijk om dergelijke bijzondere panden in de binnenstad te vinden. Of het dan een kerk is, een pakhuis, een school, een molen of een watertoren. Allemaal bijzonder! Voordat wij de kapel hadden, bewoonden wij een voormalige zolder in een schoolgebouw. Dus je kunt zeggen dat wij een passie hebben voor bijzondere gebouwen en het een uitdaging vinden om daar een woning van te maken. Of de kerk geschikt was voor herbestemming, daar zijn wij niet bewust mee bezig geweest. Je bekijkt het pand, ziet mogelijkheden, je beseft dat je de Gemeente natuurlijk 'mee' moet krijgen, en je maakt je rekensom. Meer dan dat is het eigenlijk niet. We hadden dan ook maar twee woe-eisen: wijziging van de bestemming in wonen en goedkeuring van ons ontwerp.

Was duurzaamheid een item?

De gehele tussenvloer is 'los' gefundeerd van de kerk. Toekomstige generaties kunnen het interieur geheel verwijderen en er zelfs weer een kerkfunctie aan geven. Het is degelijk verbouwd, met goede materialen maar met behoud van alle authentieke elementen die er nog in zaten toen wij het kochten. Zo hebben wij bijvoorbeeld nimmer overwogen om de kerk te splitsen in twee wooneenheden, om het karakter van de kerk zo goed als mogelijk in tact te houden, zoals het monumentale plafond.

'Het is uitzonderlijk om een dergelijk bijzonder pand in de binnenstad te vinden'

Waarom koos u voor dit architectenbureau?

Met Zecc Architecten hebben wij ons eerste woonhuis verbouwd (loft in een schoolgebouw) en ook ons tweede (kapel tot woonhuis). Het was voor ons vanzelfsprekend om weer met Zecc te werken. Een club creatieve jonge architecten en medewerkers die gedreven zijn, hard werken, adequaat reageren, onze rol als opdrachtgever accepteren en ook dat de regie bij ons ligt en dus de besluitvorming over wijzigingen en dergelijke. Respect over en weer voor elkaars inbreng en een gemeenschappelijk beeld van wat we mooi vinden, tot op detailniveau, maakt onze samenwerking 'long lasting'.

Is het resultaat wat u ervan had verwacht?

Het blijven op voorhand tekeningen waar je een beeld bij moet vormen en het blijft lastig voor ons als leek om sommige zaken te visualiseren. Maar gezien onze betrokkenheid bij een dergelijk project (wij doen zelf het toezicht en onderhouden rechtstreeks het contact met de aannemer) wordt je zo in de totstandkoming meegezogen dat het resultaat uiteindelijk is geworden wat we er van verwachtten. Maar we blijven met verwondering kijken naar wat we, met behulp van Zecc, tot stand hebben weten te brengen en voelen ons trots over het resultaat! Zo laten wij tevens iets moois achter voor volgende bewoners. ▶

Leverde de verbouwing van de Woonkerk leuke of minder leuke verrassingen op voor u als architect?

De structuur van de kerk was helder afleesbaar en er waren op zich weinig verrassingen, we hebben vooraf een inmeting gedaan en er waren ook opnamerapporten aanwezig. De stalen inbouw leek even een obstakel maar bleek uiteindelijk een goede basis te vormen voor het ontwerp. Het hergebruiken van de fundering van deze inbouw en de bijbehorende 1e verdiepingsvloer belemmerde ons niet in onze ontwerprijheid, maar was een uitgangspunt dat ons voldoende vrijheid en aanleiding gaf voor het maken van het ontwerp dat is gerealiseerd.

Had u eerder herbestemmingsprojecten gedaan?

Zecc had hiervoor al andere herbestemmingsprojecten gedaan, onder andere de Woonkapel in Utrecht, de Woonwatertoren te Soest (eerste project van Zecc), het Woonlaboratorium en de schoolloft te Utrecht. Momenteel zijn we bezig met het herbestemmen van onder andere verschillende watertorens.

Wat vindt u leuk aan het ontwerpen van een herbestemmingsobject?

Bij Zecc werken we vanuit drie grondbeginselen: wat wij bouwen moet functioneel zijn, ontwikkeld zijn vanuit duurzame principes en tegelijkertijd al je zinnen prikkelen. Herbestemmingsprojecten passen daar per-

fect in. De functionele toevoeging die in een bestaand gebouw gemaakt wordt in combinatie met het bestaande gebouw zorgen voor een meerwaarde. De relatie tussen het nieuwe en het oude staat dan ook centraal in veel van onze ontwerpen. Het pand waarin wij werken was voorheen een cafe. Het is ooit een bloemenzaak en zelfs een woning geweest. We werken dus ook in een herbestemd pand.

Wanneer is een herbestemming geslaagd?

Een herbestemming kan op verschillende manieren geslaagd zijn. Het feit dat er een herbestemming is gerealiseerd is al goed, want dan heeft het gebouw een nieuwe invulling gekregen en blijft het behouden voor de toekomst. Vanuit architectuur zou de nieuwe ingreep in het bestaande gebouw samen moeten leiden tot een meerwaarde op diverse vlakken, zoals eerder aangegeven zijn functionaliteit, esthetiek en duurzaamheid de kernpunten. Uiteraard is ieder te herbestemmen monument verschillend en het vraagt daarom om zijn eigen benadering. Soms is een ingreep nodig om er nieuw leven in te blazen of functionele onderdelen toe te voegen, maar een terughoudende benadering kan soms ook goed zijn, waardoor de aanwezige kenmerken van het pand extra tot zijn recht komen.

Een gebouw moet in ieder geval blijven leven en gebruikt worden. Aanpassingen in en aan de tijd zijn een belangrijk onderdeel om dit voor elkaar te krijgen. Je bent uiteindelijk een tijdelijke bezoeker. ■

‘Het feit dat er een herbestemming is gerealiseerd is al goed, want dan heeft het gebouw een nieuwe invulling gekregen en blijft het behouden voor de toekomst.’

Dit artikel is eerder verschenen in het magazine van Heemschut. Zie ook www.zecc.nl voor de genoemde herbestemmingsprojecten.

VBMK
VERENIGING MONUMENTALE
BEHEERDERS KERKGEBOUWEN
